

prof. dr hab. Krystyna Pierzchała-Koziec

Katedra Fizjologii i Endokrynologii Zwierząt Wydziału Hodowli i Biologii Zwierząt Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie

Zaburzenia hormonalnej regulacji rozrodu

The disturbances of the hormonal regulation of reproduction

Streszczenie

Reprodukcja jest procesem zależnym od prawidłowej aktywności wielu neuropeptydów i interakcji układów hormonalnych regulujących funkcje gonad oraz zachowania seksualne. Interakcja układu hormonalnego z nerwowym i immunologicznym jest konieczna dla prawidłowego rozrodu. Najważniejszymi hormonami regulującymi rozród zwierząt są hormony osi podwzgórze – przysadka – gonady (HPG). Wśród czynników zaburzających aktywność tej osi można wskazać: homozygotyczność populacji, środowisko, nieprawidłowe żywienie, sterylizacja, a także wiek zwierząt. Najczęściej obserwowanymi skutkami zaburzeń układu hormonalnego są nieprawidłowe cykle rujowe, problemy z zapłodnieniem, ciążą, laktacją.

Słowa kluczowe

hormony, cykl rujowy, zaburzenia, psy, koty

Abstract

Reproduction depends on a proper activity of neuro-peptides and interactions of the hormone systems which manage gonad functions and sexual behavior. A close interaction of the endocrine, nervous and immune systems is essential for a proper reproduction. The hormones of the hypothalamic-pituitary-gonadal axis (HPG) are the most important in the regulation of the reproduction process. Among factors affecting the activity of HPA axis are: population homozygosity, environment, unbalanced feeding, sterilization, and animal aging. The most common endocrine disorders are the incorrect estrus cycle, problems with fertilization, pregnancy and lactation.

Keywords

hormones, estrus cycle, disorders, canine, feline

Najważniejszymi hormonami regulującymi prawidłowy rozród zwierząt są hormony osi podwzgórzowo-przysadkowej-gonadowej (HPG, ang. *hypothalamus-pituitary-gonadal axis*). W jądrze nadwzrostkowym podwzgórza znajdują się neurony syntetyzujące gonadoliberynę (GnRH, ang. *gonadotropin-releasing hormone*), która uwalniana jest do krążenia wrotnego przysadki w wyniosłości pośrodkowej. Gonadoliberyna jest deka-peptydem stymulującym syntezę i sekrecję gonadotropin: hormonu luteinizującego (LH, ang. *luteinizing hormone*) oraz hormonu folikulotropowego (FSH, ang. *follicle-stimulating hormone*) z przedniego (gruczołowego) płata przysadki. Niektórzy naukowcy zaliczają do gonadotropin oprócz LH i FSH także prolaktynę, która ma istotne znaczenie w hormonalnej regulacji ciąży u suk (3). Gonadotropiny uwalnione do obwodowego krążenia krwi łączą się z odpowiednimi receptorami w gonadach (jajnikach i jądrach) i stymulują syntezę oraz uwalnianie hormonów płciowych – testosteronu u samców, estradiolu i progesteronu u samic. Pomiedzy poziomami osi HPG istnieje sprzężenie zwrotne, głównie ujemne, wyjątkiem jest dodatnie sprzężenie zwrotne pomiędzy estrogenami pęcherzyka jajnikowego a FSH i LH w fazie folikularnej cyklu rujowego.

Oprócz hormonów osi HPG na proces rozrodu wpływają hormony tkan-

kowe, między innymi w jajniku – inhibiny, aktywiny, w łożysku – relaksyna, a także hormony wydzielane z innych gruczołów endokrynych – nadnerczy, tarczycy, trzustki. W nadnerczach syntetyzowane są androgeny (testosteron), estrogeny (estradiol), progestageny (progesteron), które mogą wpływać na regulację rozrodu w przypadku ich nadmiernego stężenia. Stwierdzono także negatywny wpływ hormonów kory nadnerczy wydzielanych podczas reakcji stresowej (glikokortykoidy, mineralokortykoidy) na procesy rozrodcze (1, 2).

Sezonowe zmiany aktywności hormonalnej tarczycy u zwierząt żyjących w naturalnym środowisku mają istotny wpływ na aktywność osi HPG. Zaburzenia syntezy i sekrecji hormonów tarczycy mogą przyczyniać się do bezpłodności u samic i samców (6).

Niedoczynność, jak i nadczynność tarczycy u samic, powodujące zmiany metabolizmu, negatywnie wpływają na rozwój narządów rozrodczych – jajników, łożyska, a także na laktację. U samców hormony tarczycy – tyroksyna (T4) i trójjodotyronina (T3) – wpływają na komórki Sertoliego i Leydiga

w jądrach, regulując spermatogenezę oraz syntezę testosteronu (6, 17).

Stwierdzono, że insulinooporna cukrzyca (DM II) często występuje u suk z zaburzeniami cyklu rujowego, ciąży, a cukrzyca ciążowa (GDM) może współistnieć u suk z przetrwałymi ciałkami żółtymi i w czasie rzekomej ciąży (12).

Wśród innych czynników zaburzających aktywność osi podwzgórzowo-przysadkowo-gonadowej można także wskazać: homozygotyczność populacji, środowisko, nieprawidłowe żywienie, sterylizację, a także wiek zwierząt. Najczęściej obserwowanymi skutkami zaburzeń układu hormonalnego są: nieprawidłowe cykle rujowe, problemy z zapłodnieniem, ciążą, laktacją.

Pomimo wieloletnich badań zaburzeń rozrodu u zwierząt gospodarskich i towarzyszących wciąż nie ma jednoznacznych wyników wskazujących/określających przyczyny problemów z układem rozrodczym samic i samców. Ze względu na sezonową poliestrualność psów i kotów trudno jest przewidzieć, zapobiegać i leczyć zaburzenia w ich rozrodzie.

Dlatego też celem tego krótkiego przeglądu literatury było przede wszystkim przedstawienie wybranych przyczyn i skutków zaburzeń syntezy i sekrecji hormonów osi podwzgórzowo-przysadkowo-gonadowej u suk i kotek.

Hormony osi podwzgórzowo-przysadkowo-jajnikowej podczas cyklu rujowego

Hormonalna regulacja cyklu rujowego (jajnikowego) rozpoczyna się od aktywacji syntezy i sekrecji gonadoliberyny (GnRH) z podwzgórza. Okres półtrwania GnRH wynosi 2-4 min, jego sekrecja jest pulsacyjna i kontrolowana przez nerwowy generator pulsów w podwzgórzu (13). Wykazano, że istotną rolę w stymulacji wydzielania GnRH mają neurony podwzgórza syntetyzujące i wydzielające kisspeptyny, wśród których największe znaczenie ma peptyd złożony z 54 aminokwasów (Kiss-54). Kisspeptyna-54 syntetyzowana w jądrze przekomorowym podwzgórza stymuluje wyrzut GnRH; natomiast kisspeptyna w jądrze łukowatym podwzgórza wraz z neurokininą B i dopaminą tworzy

układ KND decydujący o cykliczności wydzielania GnRH. Neurokinina B kontroluje pętlę zwrotną, dzięki której steroidy płciowe wpływają na syntezę GnRH, a dynorfina jest peptydem opioidowym, regulującym sprzężenie zwrotne pomiędzy progesteronem i gonadoliberyną (10, 13).

Niezależnie od gatunku zwierząt aktywność GnRH i jej receptorów w przysadce rozpoczyna się pod koniec fazy *anestrus* cyklu rujowego. Zwiększone stężenie GnRH stymuluje wydzielanie hormonu folikulo-tropowego (FSH) z części gruczołowej przysadki, który wraz z krwią dociera do pęcherzyków jajnikowych i powoduje ich wzrost oraz sekrecję estrogenów. Estrogeny na zasadzie dodatniego sprzężenia zwrotnego powodują zwiększenie wydzielania hormonu luteinizującego (LH) z przysadki. W okresie przedowulacyjnym (rujowym) jest największe stężenie LH, które wraz z estrogenami powoduje owulację. Po owulacji dochodzi do spadku stężenia zarówno gonadotropin, jak i estrogenów, a powstałe ciało żółte syntetyzuje progesteron hamujący sekrecję GnRH i tym samym blokuje rozpoczęcie kolejnego cyklu jajnikowego (rujowego). Progesteron jest konieczny do utrzymania ciąży, w zależności od gatunku samic syntetyzowany jest przez ciało żółte (ciążowe) lub przez łożysko. Przed porodem następuje zniesienie bloku progesteronowego, między innymi przez glikokortykoidy nadnerczy płodu, zwiększa się aktywność receptorów oksytocynowych w mięśniach gładkich macicy, wzrasta także stężenie oksytocyny we krwi, nawet do $12,9 \pm 13,9$ pg/ml (8).

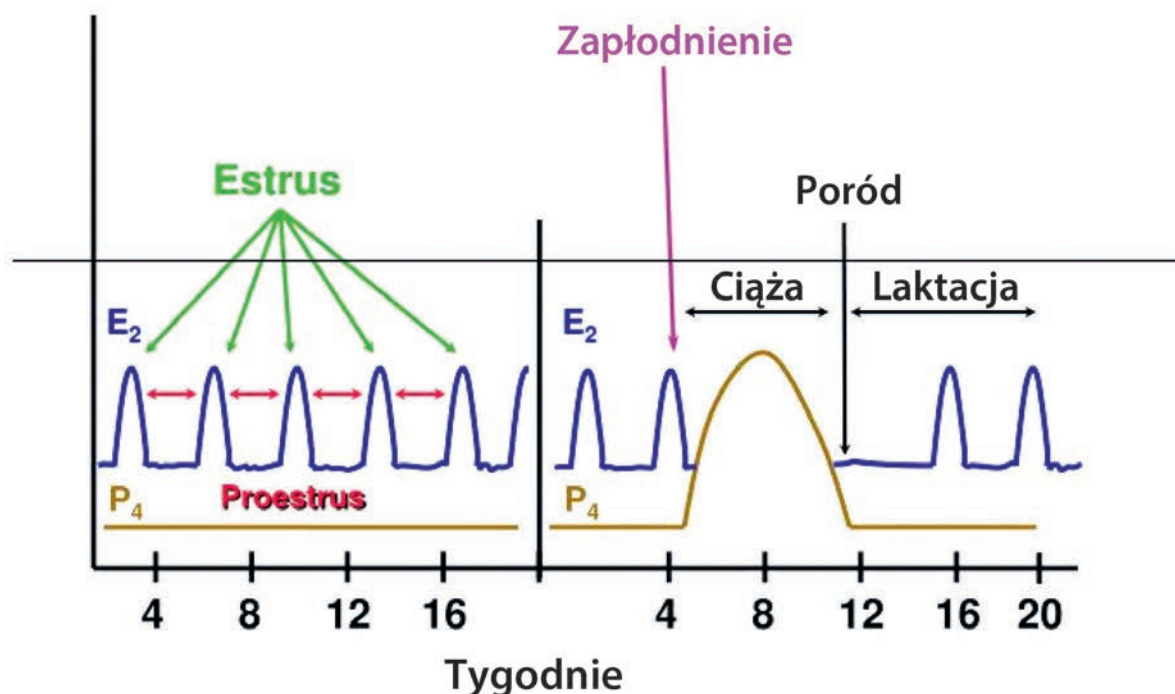
Cykl rujowy u kotek i suk

Kot domowy (łac. *Felis catus*) należy do zwierząt sezonowo poliestrualnych. Kotki dziko żyjące przejawiają aktywność rozrodczą w warunkach wydłużającego się dnia, od końca lutego do września lub nawet początku października. U tych samic zaobserwowano średnio 6 (2-12) cykli rujowych w sezonie. Utrzymywanie zwierząt w warunkach hodowlanych/domowych może zmieniać tę sezonowość lub prowadzić do jej zaniku w związku z oddziaływaniem sztucznych czynników środowiskowych, zwłaszcza oświe-

tlenia. Wydłużające się okno świetlne jest równoległe ze zmniejszeniem stężenia melatoniny i stanowi dodatkowy sygnał do wszczęcia uaktywnienia sekrecji GnRH z podwzgórza (9).

Cykl rujowy kotek składa się z faz: przedrujowej (łac. *proestrus*, 1-3 dni), rui właściwej (*estrus*, 6 dni), która powinna być zakończona owulacją, zwykle prowokowaną. Po owulacji następuje faza lutealna (łac. *diestrus*), która może trwać około 35 dni w przypadku ciąży rzekomej i 65-66 dni w ciąży prawidłowej. Po zakończeniu fazy lutealnej i obniżeniu stężenia progesteronu rozpoczyna się faza międzyrujowa (łac. *interestrus*) trwająca do 10 dni w okresie aktywności płciowej. Natomiast w fazie spokoju płciowego (łac. *anestrus*) w miesiącach jesiennych i zimowych, z krótkimi dniami świetlnymi, występuje brak aktywności jajników.

W fazie *proestrus* u kotek zachodzą intensywne zmiany w sekrecji hormonów gonadotropowych – najpierw wzrasta wydzielanie FSH z przysadki, która łączy się z aktywnymi receptorami w komórkach pęcherzyka jajnikowego. Rozwijający się pęcherzyk jajnikowy syntetyzuje estrogeny – najwięcej estradiolu 17β (E2), a w mniejszych stężeniach estronu i estriolu. Przy najwyższym stężeniu estradiolu i LH może nastąpić owulacja, ale pod warunkiem kopulacji (owulacja prowokowana). Po owulacji fragmenty pęcherzyka jajnikowego przekształcane są w procesie luteinizacji do ciała żółtego (łac. *corpus luteum*) syntetyzującego progesteron (P4) – jest to faza *diestrus*. Jeżeli kotka jest ciężarna, to *diestrus* trwa 65-66 dni, natomiast jeśli nie ma ciąży, to okres ten kończy się po 30-35 dniach (ryc. 1) wraz z zanikiem ciała żółtego. Ciało żółte ulega atrezji regulowanej przez prostaglandynę E2 (PGE2), w procesie tym ►

Ryc. 1. Hormonalne zmiany w cyklu jajnikowym u kotki

nie uczestniczy prostaglandyna F2a (PGF2a) pochodzenia endometrialnego. Prostaglandyna F2a wydzielana jest z endometrium macicy u nieciążarnych samic w późnej fazie lutealnej, powoduje regresję ciała żółtego i w efekcie spadek sekrecji progesteronu. Brak progesteronu jest sygnałem do wydzielania gonadoliberyny/

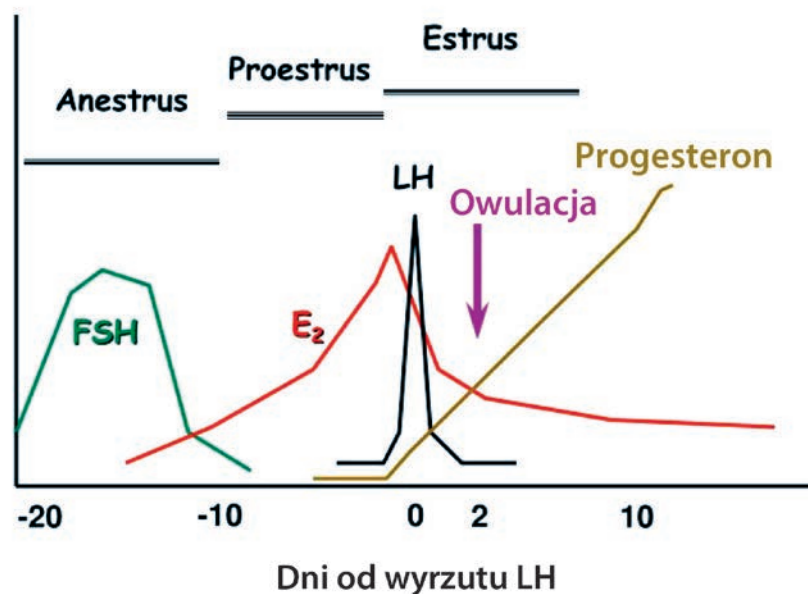
gonadotropin i rozpoczęcia nowego cyklu rujowego. PGF2a jest wydzielana w bardzo małych stężeniach u suk i kotek, dlatego też powrót do rui jest znacznie dłuższy (14).

Dojrzałość płciowa suk jest zróżnicowana w zależności od rasy i cech osobniczych, suki większości ras są zdolne do rozrodu w wieku oko-

ło 2 lat. Cykl rujowy u suk występuje tylko raz w okresie sezonu rozrodczego i może mieć długość 10 miesięcy (rasy pierwotne) lub 5-6 miesięcy (owczarek niemiecki). Cykl rujowy suki (ryc. 2) składa się z fazy *anestrus* (międzyrujowy, 6 miesięcy), pod koniec tego okresu rozpoczyna się faza przygotowawcza – *praproestrus* (około 10 dni), następnie są: *proestrus* (około 10 dni), *estrus* (około 10 dni) i *diestrus* (łac. *metestrus*, około 60 dni). W każdej z tych faz występują zmiany w wydzielaniu hormonów osi HPG (3).

Wzrost stopnia wydzielania GnRH pod koniec fazy *anestrus* (faza przygotowawcza) przyczynia się do stymulacji sekrecji FSH oraz podniesienia stężenia estradiolu we krwi (faza *proestrus*). Największy wzrost stężenia estradiolu we krwi występuje 24-48 godzin przed przedowulacyjnym wyrzutem LH, potem w czasie *estrus* stężenie steroidu maleje.

W przeciwieństwie do innych gatunków samic u suk dochodzi do przedowulacyjnej luteinizacji ściany pęcherzyków jajnikowych, co wpływa na niewielki wzrost stężenia progesteronu do około 2-3 ng/ml (6-9 nmol/l) w czasie maksymalnego stężenia hormonu luteinizującego (LH). Stwierdzo-

Ryc. 2. Hormonalny cykl płciowy u suki

no także stałe stężenie progesteronu (P4) w czasie *proestrus* utrzymującego się w przedziale wartości od 0,2 ng/ml do 0,5 ng/ml. Ze względu na szybkie rozpoczęcie po owulacji sekrecji P4 przez aktywne ciało żółte, profil jego stężenia jest podobny u suk ciężarnych i nieciężarnych. W fazie spokoju hormonalnego (łac. *anestrus*) stężenia estradiolu i progesteronu utrzymują się na niewielkim poziomie (3).

Zaburzenia cyklu rujowego

Najczęstszymi zaburzeniami cyklu rujowego są: pierwotny *anestrus*, zbyt długie fazy *diestrus* i *anestrus*, bezobjawowe ruje. Zaburzenia hormonalne osi HPG, tarczycy lub nadnerczy są rzadziej diagnozowane, ale wpływają na prawidłowy przebieg cyklu rujowego i mogą doprowadzić nawet do niepłodności. Pomiar stężenia hormonów cyklu rujowego jest trudny, wymaga odpowiednich metod i aparatury, a publikowane wyniki istotnie różnią się pomiędzy poszczególnymi laboratoriami (tab. 1). Prawidłowy pomiar stężenia progesteronu, LH oraz estrogenów, głównie estradiolu, pozwala na określenie fazy cyklu rujowego, wyznaczenie terminu krycia i rozpoznanie stanów patologicznych, takich jak torbiele jajnikowe lub hormonalnie aktywne nowotwory jajników (3).

Niedoczynność tarczycy i brak tyroksyny (T4) oraz trójiodotyroniny (T3) są przyczyną zaburzonych cykli rujowych, a także charakterystycznych objawów, takich jak otyłość, wyłysienia, mała aktywność fizyczna (6).

Rozpoczęcie i utrzymanie cykli rujowych jest regulowane kompleksowo przez negatywne i pozytywne sprzężenia zwrotne w osi HPG. Dlatego też terapeutyczne stosowanie naturalnych/syntetycznych hormonów jest częste w celu kontroli i synchronizacji rui u wielu gatunków zwierząt. Najczęściej stosuje się progesteron lub progestageny, np. altrenogest, octan megestrolu (7).

Zaburzenia układu endokrynnego w czasie ciąży

Prawidłowy przebieg ciąży uwarunkowany jest przede wszystkim hormonami – progesteronem, prolaktyną i LH. W odróżnieniu od samic innych gatun-

Faza aktywności hormonalnej	Progesteron ng/ml	Estradiol pg/ml
<i>Anestrus</i>	< 1,0	15,8
Faza lutealna	> 1,0	0,16
Po owulacji	15,1±3,2	40
Implantacja	30,5-61,2	60
Ciąża dzień 11.	22,2±4,1	8-12
Ciąża dzień 21.	35,2±6,1	12
3 godziny przed porodem	0,7-1,0	44
Ciąża rzekoma 0-40 dni	24,4±6,1	12
Ciąża rzekoma 44-56 dni	2,0±0,3	7-34
Ciąża rzekoma 62-69 dni	1,0±0,2	40

Tab. 1. Stężenie progesteronu i estradiolu we krwi kotek w czasie cyklu rujowego i ciąży (4, 8, 14, 16)

ków progesteron u suk syntetyzowany jest tylko w ciałku żółtym, nie stwierdzono syntezy tego steroidu w innych tkankach układu rozrodczego. Synteza progesteronu stymulowana jest najpierw przez LH oraz prostaglandynę E (PGE2), a w kolejnych tygodniach ciąży obserwowany jest luteotropowy wpływ prolaktyny. Wydzielanie prolaktyny jest stale hamowane przez uwalniany z podwzgórza do przysadkowych naczyń wrotnych podwzgórzowy hormon hamujący – dopaminę.

Nadmierne wydzielanie prolaktyny (hiperprolaktynemia), a w efekcie ciągła stymulacja syntezy progesteronu może doprowadzić do nieregularnych cykli rujowych, a nawet skutkować całkowitym zahamowaniem cykliczności. Ponadto hiperprolaktynemia może być przyczyną niepłodności.

Przedwczesne porody u suk mogą być spontaniczne (ronienie) na skutek zaburzenia sekrecji PGF2a lub wysokich stężeń dopaminy. W przypadku konieczności terminacji ciąży ►

Zaburzenia hormonów po sterylizacji

Przeprowadzenie sterylizacji kotek w programach ograniczania niechcianej populacji zwierząt często jest nieskuteczne i może wymagać drugiej, inwazyjnej operacji. Pewnym rozwiązaniem mogłoby być monitorowanie stężenia hormonów – progesteronu i LH – we krwi przy pomocy metody radioimmunologicznej lub testu ELISA. Niestety, testy są kosztowne, wymagają specjalistycznej aparatury i laboratorium. W celu uniknięcia niepotrzebnych kosztów, a także cierpienia zwierząt opracowano półilościowy test immunomigracji do określenia stężenia LH (Witness LH test), relatywnie łatwy do wykonania, wymagający tylko kropli krwi (11). Stężenie LH powyżej granicznego kalibratora 1 ng/ml potwierdza całkowitą sterylizację kotek. W przypadku stężenia LH poniżej tej wartości wskazuje się na konieczność wykonania powtórnego zabiegu.

► ży sukcom podaje się dużą dawkę prostaglandyny F2a lub inhibitorów prolaktyny.

Ropomacicze (łac. *pyometra*) najczęściej występuje od ok. 1,5 do 2 miesięcy po ostatniej rui, w fazie lutealnej cyklu płciowego lub tuż po niej. W wyniku bardzo wysokiego stężenia progesteronu i zachwiania równowagi hormonalnej (także estrogenów) dochodzi do rozrostu błony śluzowej macicy, zasiedlenia jej przez bakterie i rozwoju silnego, ropnego zapalenia.

Zapalenie macicy występuje głównie u starszych suk, które nigdy nie rodziły. Może też być powikłaniem po podawaniu estrogenów lub wtórnym objawem po obumarciu płodu w macicy, zatrzymaniu łożyska po porodzie (5).

Inne zaburzenia hormonalne

Hiperandrogenizm występuje u niekastrowanych samców psów, a u samic i kastrowanych samców nazywany jest jako łysienie X (łac. *Allopecia X*, pseudo-Cushing). Charakterystycznymi objawami są: utrata sierści, zmiany na skórze, hiperpigmentacja, nieregularne cykle rujowe, przedłużona faza *anestrus*, wirylizacja (11, 15).

Hiperestrogenizacja może wystąpić u samców i samic, objawiając się letargiem, gorączką, infekcjami, niepłodnością. Przyczyn tego zaburzenia hormonalnego upatruje się w nieprawidłowej suplementacji estrogenami lub testosteronem, występowaniu cyst jajnika.

Hormonalnie czynne guzy jajnika wydzielające nadmierną ilość hormonów płciowych mogą być sprzężone z chorobą Cushinga, zaburzeniami tarczycy. Zarówno wysokie stężenie kortyzolu, jak i hormonów tarczycy może stymulować nadprodukcję estrogenów (1, 2, 4).

Podobnie jak u suk, u kotek nadmiar estrogenów i progesteronu, będący wynikiem cyst jajnikowych lub zaburzeń kory nadnerczy, może powodować łysienie, brak owulacji, ropomacicze. W sytuacji chronicznego nadmiernego stężenia progesteronu może dojść do insulinoniewrażliwości receptorów i rozwoju cukrzycy. Natomiast hipoluteoidyzm (niskie stężenie progesteronu) wynikający z patologii podwzgórzowo-przysadkowej lub zaburzeń jajników prowadzi do poronień i niepłodności kotek (3).

Skutki terapeutycznego stosowania hormonów osi HPG

Stosowanie analogów progesteronu w celu kontroli rui może powodować powstanie torbieli pęcherzykowych. Z kolei stosowanie GnRH lub jej analogu (gonadoreliny) może wywołać farmakologiczną kastrację. Epizodyczne lub pulsacyjne podawanie GnRH stymuluje wydzielanie gonadotropin z przysadki w przypadku leczenia niepłodności lub indukowania owulacji. Natomiast ciągle/chroniczne podawanie GnRH powoduje desensytyzację receptorów w komórkach gonadotropowych przysadki, a w rezultacie może doprowadzić do niepłodności u kotów (10).

Podsumowanie

Poznanie hormonalnej regulacji procesów rozrodczych pozwoli na prawidłową ocenę przebiegu cyklu rujowego, ciąży u bardzo zróżnicowanych pod względem endokrynnym samic, jakimi są kotki i suki. W wielu przypadkach ograniczy także negatywne skutki terapeutycznego stosowania hormonów osi podwzgórzowo-przysadkowo-gonadowej. Zrozumienie interakcji układu nerwowego i endokrynnego umożliwi wyeliminowanie lub skuteczne leczenie chorób metabolicznych (cukrzyca), niedoczynności tarczycy lub nadczynności nadnerczy, które zaburzają rozwój zwierząt. ■

Piśmiennictwo

1. Baranowska E.S., Wiebke A., Idkowiak J.: *Monogenic Disorders of Adrenal Steroidogenesis*. „Horm Res Paediatr”, 2018, 89, 292-310.
2. Brandon P., Reines B.P., Wagner R.A.: *Resurrecting FUS: Adrenal Androgens as an Ultimate Cause of Hematuria, Periuria, Pollakuria, Stranguria, Urolithiasis and Obstruction in Neutered Cats*. „Front Vet Sci”, 2018, 5, 1-7.
3. Bukowska D., Włodarczyk R., Jaśkowski J.M.: *Najczęstsze przyczyny zaburzeń płodności psów. Część II. Samice*. „Życie Wet”, 2009, 84, 144-147.
4. Chatdarong K., Ponglowhapan S., Karlsson A., Linde-Forsberg C.: *The effect of ACTH stimulation on cortisol and progesterone concentrations in intact and ovariectomized domestic cats*. „Theriogenology”, 2006, 66, 1482-1487.
5. Gultiken N., Yarim M., Yarim G.F., Gacar A., Mason J.I.: *Expression of 3β-hydroxysteroid dehydrogenase in ova-*

rian and uterine tissue during diestrus and open cervix cystic endometrial hyperplasia-pyometra in the bitch. „Theriogenology”, 2016, 86, 572-578.

6. Johnson Ch.A.: *Thyroid issues in reproduction*. „Vet Clin NA: Small Anim Pract”, 2002, 17, 129-132.
7. Jurka P., Max A., Trębacz P., Sapierzyński R.: *Oestrus-like symptoms in pregnant bitches*. „Acta Sci Pol Zootechnica”, 2016, 15, 19-30.
8. Max A.: *Farmakologiczne sterowanie porodem u małych zwierząt*. „Mag Wet”, 2011, 8, 1-5.
9. Max A.: *Fotoperiod i melatonina w rozrodzie ssaków: gryzonie, króliki, koty*. „Życie Wet”, 2015, 90, 35-38.
10. Moore A.M., Coolen L.M., Lehman M.N.: *In vivo imaging of the GnRH pulse generator reveals a temporal order of neuronal activation and synchronization during each pulse*. „PNAS”, 2022, 119, 1-12.
11. Morrow L.D., Gruffydd-Jones T.J., Skillings E., Welsh C.P., Murray J.K.: *Field study assessing the performance of a patient-side blood test to determine neuter status in female cats based on detection of luteinising hormone*. „J Feline Med Surg”, 2019, 21, 553-558.
12. Niaz K., Maqbool F., Fazlullah Khan F. et al.: *Comparative occurrence of diabetes in canine, feline, and few wild animals and their association with pancreatic diseases and ketoacidosis with therapeutic approach*. „Vet World”, 2018, 11, 410-422.
13. Ozawa H.: *Kisspeptin neurons as an integration center of reproductive regulation: Observation of reproductive function based on a new concept of reproductive regulatory nervous system*. „Reprod Med Biol”, 2022, 21, 1-9.
14. Siemieniuch M.: *Fizjologia cyklu rujowego u samicy kota domowego*. „Weterynaria”, 2013, 1, 1-6.
15. Tibold A., Thuróczy J.: *Progesterone, oestradiol, FSH and LH concentrations in serum of progesterone-treated pregnant bitches with suspected luteal insufficiency*. „Reprod Dom Anim”, 2009, 2, 129-132.
16. Verhage H.G., Beamer N.B., Brenner R.M.: *Plasma levels of estradiol and progesterone in the cat during polyestrus, pregnancy and pseudopregnancy*. „Biol Reprod”, 1976, 14, 579-585.
17. Wilbourn R.R., Maxwell H.S.: *Clinical approaches to infertility in the bitch*. „Vet Clin NA: Small Anim Pract”, 2012, 42, 457-468.

prof. dr hab. Krystyna

Pierzchała-Koziec

Katedra Fizjologii

i Endokrynologii Zwierząt

Wydział Hodowli i Biologii Zwierząt

Uniwersytet Rolniczy w Krakowie

Al. Mickiewicza 24/28

30-059 Kraków

e-mail: rzkoziec@cyf-kr.edu.pl